

УДК 94(477)"1985/1991"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-85-98

Ю. В. Кузьменко

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

"Пристрасті за ковбасою": соціальні та політичні наслідки продовольчого дефіциту в УРСР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.

Пропонована стаття є спробою аналізу ковбаси як культового харчового продукту Радянського Союзу в контексті поєднання методологічних підходів двох сучасних напрямків історичної науки – історії повсякденності та food studies. Для мільйонів радянських людей ковбаса була символом статку та забезпеченості. У статті здійснено короткий аналіз історії становлення промислового виробництва ковбасних виробів та еволюції державних стандартів її виробництва в СРСР. Основна увага автора прикута до періоду перебудови, коли в умовах тотального дефіциту розгорнулися справжні "пристрасті за ковбасою". Їх прояви – довгі черги, падіння культури обслуговування, зниження якості товару, "блат", спекуляція тощо, дестабілізували суспільно-політичне життя в УРСР. Особливе невдоволення в українському суспільстві кінця 80-х рр. XX ст. викликала інформація про привілеї партійно-радянської номенклатури та їх доступ до дефіцитних категорій товарів. У статті описаний найяскравіший приклад суспільного заворушення на цьому ґрунті в історії УРСР – так звану "ковбасну революцію" в м. Чернігові, яка призвела до зміни майже всього партійного керівництва у місті. Автор приходить до висновку, що дослідження подібного характеру дають змогу проаналізувати кризу радянського ладу в усьому різноманітті її проявів.

Ключові слова: ковбаса, перебудова, дефіцит, черга, "ковбасна електричка", номенклатурні привілеї, "ковбасна революція".

Увага до повсякденного в минулому людства вперше виникла у Франції близько століття назад. Інтелектуальна криза початку ХХ ст., що охопила західну гуманітаристику, знецінила позитивістський підхід до історіописання та поставила перед істориками нові вимоги – відмовитися від єдиної методології історичного дослідження, розширити предметне поле, встановити міжпредметні зв'язки, залучити до обігу нові джерела. В авангарді оновлення історичної науки стояла

школа "Анналів". Представники її "першого покоління" закликали до всебічного вивчення людини в минулі епохи. Марк Блок у своїй праці "Апологія історії або ремесло історика" проголосив, по-суті, маніфест антропоцентризму в історіописанні: "Справжній історик повинен бути схожий на казкового людожера. Де пахне людським, там, він знає, на нього чекає здобич" [1, с. 18]. Для Марка Блока та Люсьєна Февра в історії не було другорядних речей – все, що стосується людини, для них мало однаково важливе значення для відтворення цілісної картини минулого.

Ще далі за своїх попередників пішов представник "другого покоління" школи "Анналів" Фернан Бродель, який вважається засновником історії повсякденності як окремого напрямку досліджень. У першому томі праці "Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII ст." він розглядає найрізноманітніші сфери матеріального, повсякденного життя – харчування, одяг, житло, побут тощо. Для Ф. Броделя повсякденність – це "той бік життя, у якому ми опинилися, навіть не віддаючи собі у цьому звіту ...ці тисячі дій, що відбуваються або завершуються немовби самі собою" [3, с. 12].

Теоретичні засади "першого" та "другого" поколінь школи "Анналів" стали фундаментом для подальших досліджень у руслі історичної антропології останньої третини XX – початку XXI ст. Процес "фрагментизації" історичного знання в умовах постмодернізму призвів до виокремлення нового відгалуження / напрямку історичної та культурної антропології – food studies, що займається критичним вивченням їжі та її контекстів у науці, мистецтві, історії, суспільстві та інших сферах. Цей напрямок виходить за рамки вивчення простого споживання, виробництва та естетичної оцінки їжі, а вбачає у їжі та усьому, що з нею пов'язано, певні маркери ідентичності, адже кожна гастрономічна культура має власні ознаки, які вирізняють її з-поміж інших. Food studies вирізняється своєю міждисциплінарністю: довколо цієї проблематики об'єднуються філософи, історики, філологи, літературознавці, соціологи, мистецтвознавці, антропологи та інші.

На жаль, тривале засилля марксистсько-ленінської методології обумовило те, що в українській історичній думці повсякденність в усіх її проявах не сприймалася у наукових колах серйозно, вважалася не гідною уваги, другорядною тощо. Лише останнє десятиліття відзначилося суттєвим посиленням уваги до історії повсякденності, про що свідчить тематика дисертацій, наукових конференцій та семінарів. Так, 15 листопада 2019 р. у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся непересічний захід – це Перша Всеукраїнська науково-практична конференція "Їжа в історії",

яка зібрала широке коло дослідників, об'єднаних інтересом до харчування як історичного, гастрономічного та соціо-культурного феномену. Форум залучив до обговорення проблем, пов'язаних із історією харчування та кулінарії, істориків, антропологів, археологів, мистецтвознавців та філологів, дав можливість з'ясувати поточний стан і головні напрями досліджень з історії харчування в Україні, підбити певні підсумки й визначити плани розвитку гастрономічних досліджень у сучасній українській гуманітаристиці на майбутнє.

Враховуючи сучасні теоретико-методологічні досягнення історії повсякденності та *food studies*, спробуємо розглянути один з культурних харчових продуктів радянської епохи – ковбасу, а також повсякденні соціальні практики, що були пов'язані з нею та політичні наслідки продовольчого дефіциту.

Ковбаса відома людству ще з давніх-давен: згадки про неї є у давньогрецьких ("Одісея" Гомера, п'єси Аристофана), давньоримських, давньовавілонських, давньокитайських джерелах. У середньовічній Європі ковбаса була дуже дорогим та елітним продуктом. На Русі слово "ковбаса" ("кълб") теж було відоме, але спершу це воно мало дещо інше значення ніж сьогодні – так називали їжу, приготовану з крові домашньої худоби. Проте у жодну з історичних епох ковбаса не була настільки бажаною та затребуваною суспільством як у радянську.

Одна із найбільш популярних книг радянського минулого, найкращий засіб для візуалізації власних гастрономічних мрій радянських людей та, безумовно, шедевр гастрономічної пропаганди "Книга про смачну та здорову їжу" так дає визначення поняттю "ковбасні вироби": "... це масовий продукт харчування. Все корисне, цінне та поживне, що містить м'ясо та сало в сирому вигляді, є і в ковбасних виробах" [8, с. 170].

Батьком-засновником радянського ковбасного виробництва був нарком харчової промисловості Анастас Мікоян. У одній зі своїх доповідей він так описує момент, коли запропонував Й. Сталіну розпочати масове виробництво ковбас: "Я якось сказав товаришеві Сталіну, що хочу роздути виробництво сосисок; товариш Сталін схвалив це рішення, зауваживши при цьому, що в Америці фабрики сосисок розбагатіли від цієї справи, зокрема, від продажу гарячих сосисок на стадіонах і в інших місцях скупчення публіки. Мільйонерами, "сосисковими королями" стали. Звичайно, товариші, нам королів не треба, але сосиски робити треба на повну" [5].

У 1936 році А. Мікоян був відкомандирований на 2 місяці до США для вивчення досвіду організації харчової промисловості. Результати

поїздки не змусили себе чекати – в СРСР з'явилося виробництво нових товарів, рецептура яких була запозичена А. Мікояном на Заході – бісквіт, майонез, кукурудзяні хлоп'я, морозиво, томатний сік, кетчуп, шампанське тощо. У великих містах навіть почали продавати гарячі "гамбургери", які, за задумом А. Мікояна, радянські громадяни мали запивати "Кока-колою", однак на заваді утворення радянського фаст-фуду стала доволі висока ціна, яку запросила американська компанія за продаж рецепту приготування напою.

Одним із найвагоміших досягнень А. Мікояна стало налагодження промислового виробництва ковбас у квітні 1936 р. та початок виробництва нових м'ясних продуктів – "Лікарської", "Телячої", "Чайної", "Краківської", молочних сосисок, мисливських ковбасок тощо. Вже незабаром ковбасне виробництво СРСР продукувало понад 100 видів ковбас. Звісно, це не означає, що цей товар був доступний для усіх мешканців СРСР. Так, елітні сорти ковбаси типу "Фаршированої", "Московської", "Сервелату" можна було побачити лише у торгзінах.

Парадоксальність радянської ковбаси 30–50-х рр. ХХ ст. полягала у невідповідності ціни та якості, адже перша була значно нижча ніж друга. Якість ковбасних виробів жорстко контролювалася державою. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1940 р. передбачав покарання у якості 5–8 років тюремного ув'язнення за порушення стандартів виробництва і випуск недоброякісної продукції. Наприклад, Державний стандарт встановлював таку рецептуру виробництва "Лікарської" ковбаси: на 100 кг ковбаси йшло 25 кг яловичини вищого сорту, 70 кг напівжирної свинини, 3 кг яєць та 2 кг молока. Разом з цим відмітимо, що доступною для широких верств суспільства вона не була ніколи (особливо копчені види, які вважалися більш делікатесними).

У 1970-ті рр. якість ковбаси знизилася, що було пов'язано з проблемами у сфері тваринництва після хрущовських експериментів у сфері сільського господарства, засухою 1972 р., у результаті якої значну кількість великої рогатої худоби віддали на забій та посиленням таких негативних явищ на виробництві як розкрадання. У 1974 р. до славнозвісної "Лікарської" ковбаси дозволили додавати до 2 % борошна або крохмалю, а замість відбірного м'яса – жиловане. На смакові якості товару це впливало не суттєво, але у масштабах всього Радянського Союзу економія була суттєвою. Новий Держстандарт 1979 р. 23670–79 на варені ковбаси, сосиски та сардельки став взагалі максимально щадним щодо виробників: він дозволив додавати не тільки крохмаль і борошно, але і сироватку крові та

білкові стабілізатори. А м'ясо тепер можна було частково замінювати субпродуктами. Тоді ж дозволили замість яловичини та свинини використовувати будь-які інші види м'яса – наприклад, буйволятину. Однак, незважаючи на це, ковбаса міцно входить у раціон радянських людей та стає улюбленим і незамінним продуктом кожного застілля, що використовувався як самостійно, так і як інгредієнт салатів, бутербродів тощо.

У роки брежнєвського "застою" вона залишалася доступною за ціною: "Лікарська" – 2 руб 20 коп, "Любительська" – 2 руб 80 коп, "Молочна" – 2 руб 10 коп, "Ліверна" (прозвана у народі "Собача радість") – 1 руб 80 коп. Як правило, ці сорти можна було придбати без особливих проблем, звісно, якщо мова йшла про мешканців міст. "Дитяча" за 2 руб 60 коп та майже усі сорти копченої та сиров'яленої ковбаси вже вважалися дефіцитом – за ними треба було до центральних гастрономів обласних (радіше районних) центрів. Проте це також не гарантувало успішного завершення "шопінгу". У селах УРСР, за свідченнями опитаних респондентів, ковбаса на магазинних полицях з'являється вперше лише у 70-ті рр. ХХ ст., однак її асортимент обмежувався лише 1–2 сортами вареної ковбаси. Тому кожен мешканець села, який з тих чи інших причин відвідував місто вважав своїм обов'язком привезти смачних "гостинців" додому.

У роки перебудови довкола ковбаси розгорнулися справжні "пристрасті", які дестабілізували соціальне та політичне життя в СРСР та УРСР. Розглянемо їх детальніше:

Тотальний продовольчий дефіцит. Дефіцитом прийнято називати товари, що рідко з'являлися у відкритому продажі. У роки перебудови до категорії дефіцитних товарів потрапляє цілий перелік товарів і не лише харчових, але і товарів першої необхідності (туалетний папір, зубний порошок, мило). Однак поряд з величезним переліком дефіцитних товарів у СРСР існувало і немало т. зв. "неліквідів", тобто товарів, які з різних причин не користувалися попитом у населення. "Неліквідними" товарами продавщиці гастрономів старанно маскували проблему дефіциту, розставляючи красивими пірамідками консерви, банки з березовим чи томатним соком та прикрашаючи їх білими серветками.

Проблема дефіциту стає головним предметом звернень обурених громадян до ЦК КПУ у роки перебудови. Лише за 1988 – січень 1989 рр. до ЦК надійшло більше ніж півтисячі скарг, пов'язаних з дефіцитом. У листах йшлося: "Чому в столиці стало гірше з молочними продуктами? Молока в магазинах вистачає на півгодини-годину, а нерідко взагалі не завозять. Кефір буває не завжди, сир теж

завозять рідко й мало. Як же бути хворим і дітям? Одні слова і заклики..." У колективному листі з міста Запоріжжя говорилося: "У магазинах м'яса немає, кури бувають рідко. Уже з них зробили дефіцит, раніше було скільки завгодно й значно дешевше. Картоплі теж немає, а за ринковою ціною не всі можуть купити. Твердого сиру взагалі немає, сиру теж, масла вершкового діти не бачать. Ми втомилися від такого життя, народ злиться, багато хто вважає, що в нас не перебудова, а прибудова..." У скарзі з міста Харкова повідомлялося: "Зайдіть у будь-який магазин міста й побачите, що крім маргарину і рибних консервів тут нічого немає..." [13, арк. 3].

Породженням дефіциту стає ще одне явище – **"ковбасні електрички"**. Їх поява була обумовлена тим, що провінційні міста забезпечувалися товарами значно гірше, ніж столиця та обласні центри. Тому населення невеликих міст масово їздило за "смачними покупками", перетворюючи на електропотяги на "ковбасовози."

В умовах дефіциту черга стає середовищем існування радянської людини. Російський соціолог В. Ніколаєв визначає чергу як:

- середовище, у якому люди опиняються безпосередньо фізично поруч і волею-неволею вступають у взаємодію як співучасники єдиного організованого колективного процесу;
- самостійна цілісна одиниця зі сталими правилами та ідентичностями;
- повсякденний масовий ритуал зі змінюваними учасниками, але незмінною метою – "дістати", що, по суті, є аналогом первісного "вполювати".

Участь у черзі – це елемент долі радянської людини, екзистенціальний факт, який необхідно було прийняти. Причому ця доля була не індивідуальною, а спільною, тому ті, хто виявляв неповагу до "спільності" (так звані "блатні"), вороже сприймалися чергою [9].

Функціями черги щоденного ритуалу були:

1) ідейно-виховна функція (черга сприймалася як порядок, противага хаосу, наочний приклад справедливості, що панує в радянському суспільстві та метафора соціальної рівності);

2) емоційна розрядка (індивідуальні почуття покупця відходять на другий план, натомість починають домінувати групові інстинкти);

3) інформаційна функція (зазвичай у черзі відбувався обмін знаннями, практиками, плітками та пересудами);

4) функція формування суспільної думки (до проголошення М. Горбачовим курсу на демократизацію, плюралізм думок та гласність черга була місцем транслявання офіційної лінії парії, проте наприкінці 80-х рр. ХХ ст. суспільна думка, що гартувалася у довгих

дефіцитних чергах, здебільшого вже була спрямована проти владних структур та ідеологем);

5) функція зв'язку між різними соціальними групами (в одній черзі мусили стояти представники соціальних категорій, "світи" яких зрідка пересікалися – академіки та робітники, корінні мешканці міст та приїжджі селяни тощо)

Проте черга у роки перебудови далеко не завжди виконувала свою ключову функцію – утилітарну, що полягала у задоволенні потреб людини вирішувати конкретні практичні завдання по забезпеченню себе та своєї родини харчовими продуктами.

Радянська черга як окреме середовище створила навіть власну мову, часто зрозумілу лише Homo sovieticus: "що викинули?", "за мною будете!", "Вас тут не стояло!", "з-під поли", "товар відпускається в одні руки!" тощо.

Політолог І. Земцов вважає, що кожна радянська людина приблизно одну годину на добу проводила в черзі, якщо припустити, що стояли там навіть немовлята [14, р. 261]. Радянська черга – це світ жінок, адже вони були головними "добувачами" в сім'ї. З урахуванням восьмигодинного робочого дня покупки жінкам доводилося робити в обідню перерву або ж після роботи. У цей час численні співробітниці радянських установ нагадували левиць, які вийшли на полювання. Звичайно, чоловіки теж стояли за дефіцитними товарами, але здебільшого їх приводили до магазинів дружини. Найчастіше вони з'являлися тільки через те, що стояти відразу в декількох магазинах господиня фізично не могла. Решту часу чоловіки вважали за краще не брати участь у пошуках делікатесів, імпорту та іншого дефіциту.

Подібно до чоловіків радянські діти теж ставали невірниками ситуації, адже опинялися у черзі зазвичай через примус, обумовлений прагненням головної годувальниці в родині "добути" зайвий кілограм ковбаси, адже на дефіцитні товари часто встановлювалися обмеження – "не більше кілограму в руки". Черга для дітей 80-х рр. була місцем соціалізації, де засвоювалися моделі поведінки, нові "дорослі" слова та формувалися навички діяльності у форс-мажорній, стресовій ситуації (найчастіше діти 80-х рр. ХХ ст. згадують як найбільший стрес свого дитинства ситуацію, "коли черга підходить, а ти не можеш знайти очима у натовпі маму"). Про ступінь актуальності цього феномену свідчить той факт, що серед дитячих ігор 1970–1980-х рр. була засвічена і гра "у чергу" [2].

Радянська людина фактично не мала у своєму житті жодної соціальної ніші, вільної від реальних чи віртуальних черг, які віднімали у неї час, енергію та особистий простір.

Культура обслуговування, а точніше її відсутність була ще одним фактором зростання соціальної напруги у радянському суспільстві. У свідомості мешканців пострадянського простору утвердився типовий образ продавця пізньорадянської доби: суворий погляд, усвідомлення власної важливості, зухвалість, повна байдужість. Саме від нього / неї залежить вміст холодильника пересічного мешканця. Знайомство або навіть дружба з продавцем гастроному було найзаповітнішим бажанням кожної радянської людини, воно було навіть важливішим, ніж зв'язки в міліції, міськвиконкомі тощо. Тотальний дефіцит перетворював людей, допущених до завітних товарів, у напівбогів. Показовими є спогади однієї з московських продавщиць магазину "Берізка", яка вказує, що вона надавала послуги більшою мірою не за гроші, а за зустрічні послуги: "У той час зі мною хотіло познайомитися дуже багато народу ... Мені це теж зручно: ця людина могла виявитися або стоматологом, або працювати в якомусь іншому потрібному магазині, або могла дістати квитки. Я пам'ятаю, який у мене був стрес, коли закрили "Берізки": на наступний буквально день ми з чоловіком сидимо – і щось не те. Зрозуміли, що ніхто не дзвонить. Раніше вечір проходив весь на телефоні, а тут все, тиша" [6].

Якість товару, яка невпинно падала у роки перебудови породжувала довкола ковбаси нові чутки. Так, якщо раніше в радянському суспільстві пліткували, що в продаж незабаром надійде ковбаса "Член політбюро", на зрізі якої було видно профіль Леніна з сала, або ковбаса "Останкінська" робиться з "останків ворогів соціалізму", то перебудова породила чутку, що безвідповідальні працівники м'ясокомбінатів додають до вареної ковбаси туалетний папір цілими рулонами. Безумовно, це не більше ніж чутка, адже туалетний папір також був дефіцитним товаром. Проте якісною ковбаса вже не могла бути за причиною масштабних крадіжок у ковбасних цехах. Адже м'ясо в СРСР також перетворювалося на дефіцит. Відтак у товарних кількостях крали прямо з комбінатів всі, хто тільки міг: від робочих до директорів. Натомість комбінати збільшували вміст у ковбасі низькоякісних заміників понад норму. До того ж згідно Держстандарту 1981 р. було дозволено використовувати у виробництві варених ковбас целюлозу.

Доступ до дефіцитних товарів партноменклатури. Демократизація та гласність призвели до того, що номенклатурні таємниці (наприклад, про наявність системи пільг та привілеїв для відповідальних працівників партійних та радянських органів влади) стали відомі широкому загалу. Значну роль у висвітленні тінювих

номенклатурних практик відіграв М. Восленський, який, потрапивши у 1972 р. до ФРН, попросив політичного притулку та став "невозвращенцем". Саме він у 1970 р. почав поширювати свою самвидавівську книгу "Номенклатура", яка просто приголомшила читача подробицями з життя партійної верхівки в СРСР. У 1980-ті рр. ця книга викликає суттєвий резонанс в СРСР на фоні прогресуючого дефіциту. Обурення фактом наявності пільг та привілеїв у суспільстві УРСР обумовлює утворення Комісії XXVIII з'їзду Компартії України. Здійснена нею перевірка довела, що в роки перебудови в УРСР існувала спецмережа магазинів, буфетів, складів, майстерень, діяльність яких була спрямована виключно на обслуговування привілейованої номенклатури, а отже, хвилювання суспільства з цього приводу були небезпідставними. Було встановлено, що працівники апарату ЦК забезпечуються продуктами харчування по двох каналах: через спеціалізований магазин підсобного господарства "Чайка", який знаходився біля приміщення ЦК і через їдальню ЦК. У спецмагазині у продажу знаходилась продукція, яка вироблялася лише у підсобному господарстві "Чайка", у наступному асортименті: свинина і яловичина, жир та сало, молочна продукція в асортименті, овочі та фрукти. Вхід до магазину здійснювався за посвідченнями.

Через відомчу систему громадського харчування здійснювалася реалізація продовольчих товарів у широкому асортименті, у тому числі і товарів дефіцитної та делікатесної групи. Реалізація цієї продукції здійснювалася через їдальню третьої категорії націнки без будь-якої націнки. Секретарі ЦК отримували продукти харчування у їдальні у повному асортименті без обмеження за роздрібними цінами. Відповідальних працівників ЦК періодично обслуговувалися через буфети. Фонди на м'ясну і делікатесну продукцію виділялися у повному обсязі у відповідності з наданою заявкою, що значно перевищувала загальнореспубліканські норми. Так, фонди на ікру лосося та осетра на 1990 рік становили 1580 кг або з розрахунку по 2 кг у рік на одного працівника ЦК, включаючи техпрацівників [12, арк. 219–220].

Обкоми партії УРСР наслідували ЦК КПУ у питанні організації та користування послугами сфери спецобслуговування. Так, наприклад, у приміщенні Полтавського обкому партії і облвиконкому в одному з буфетів обслуговувалися лише відповідальні працівники. А їдальня, яка за рівнем цін прирівнювалася до третьої категорії, а за рівнем обслуговування (офіціанти), сервірування столів, забезпечення сировиною і товарами, відповідала рівню ресторану. При співставленні з однією з їдальень заводу "Електромотор", що також відносилася до третьої категорії, було встановлено, що м'ясні фонди на їдальню

обкому в 3,5 рази вищі, ніж у їдальні для робітників. В асортименті м'ясопродуктів за один з місяців 1990 року, нараховувалося 30 найменувань продуктів підвищеного попиту, про які прості мешканці міста навіть не чули. Їдальня отримувала і делікатеси: ікру лосося і осетра, рибні балики, рибу копчену, в'ялену і т. п. Були в асортименті дефіцитні консерви, різноманітні цукерки, вино-горілчані вироби. Усе це розмаїття товарів реалізувалося відповідальним працівникам обкому через склади та буфети без націнки [11, арк. 237].

Побутове спецобслуговування партійної номенклатури УРСР також було на висоті. Працівники ЦК обслуговувалися майстернями з пошиття одягу "Комунар". Майстерні працювали згідно вартості послуг першого розряду, а оплата праці працівників здійснювалася згідно вищому розряду, що вимагало щорічних дотацій від міністерства легкої промисловості УРСР у розмірі 200 тис. руб. Керівництво партії користувалося послугами покоївок, кухарів і т. п., витрати на оплату послуг яких фінансувалися Радою Міністрів УРСР [12, арк. 220–221].

Партійна номенклатура навіть не відчула на собі усіх продовольчих труднощів, що спіткали радянську людину в роки перебудови. Про них вона дізнавалася лише зі скарг та заяв. Таким чином, у 1985–1991 роках між номенклатурою та рештою українського радянського суспільства виникла неподоланна соціальна прірва. Інформація про привілеї номенклатури, що в умовах гласності почала просочуватися у суспільство, значною мірою дискредитувала партію в очах громадськості. Роздратоване радянське суспільство з інертної маси, об'єкта політики починає перетворюватися на важливого й активного суб'єкта суспільно-політичного життя.

"Ковбасна революція" у м. Чернігові – це найяскравіша ілюстрація рівня невдоволення українського суспільства проблемою дефіциту та наявності системи номенклатурних привілеїв. Ця подія була спровокована дорожньо-транспортною пригодою, у яку потрапив у переддень Різдва 1990 р. завідувач оргінструкторським відділом В. Заїка разом з водієм, які перебували у стані алкогольного сп'яніння. В результаті аварії на розі вулиць Рокосовського і Доценка від удару відкрився багажник службового автомобілю "Волга". Виявивши у ньому дефіцитні продукти, обурений натовп перевернув й розбив машину, а потім потягнув її до приміщення обкому партії. Ситуація спровокувала стихійний мітинг, у який відразу включилися представники НРУ. 7 січня на мітинг зібралось близько 4 тис. чоловік, перед якими виступив перший секретар Чернігівського обкому Л. Палажченко, який повідомив, що В. Заїка звільнений з посади та

вирішується питання про його перебування в лавах КПРС, а за фактом аварії порушено кримінальну справу. Проте учасники мітингу почали вимагати більшого, зокрема, негайної відставки бюро обкому партії, відміни статті 6 Конституції СРСР, ліквідації райкомів партії в обласному центрі, реєстрації неформальних об'єднань, відокремлення України від СРСР, відкриття міської незалежної газети, створення на підприємствах страйкових комітетів.

10 січня у Чернігові відбувся загальноміський мітинг на місцевому стадіоні, у якому брало участь 15–16 тис. чоловік. Водночас зібрався натовп біля приміщення обкому та житлового будинку, де проживав Л. Палажченко. Розлючені чернігівці вигукували: "Комуністи – це фашисти!", "Бий комуністів!", "Ми вам ще покажемо!" і т. д. Працівниками міліції було вилучено близько 200 кастетів, металевих прутів, пик та іншої холодної зброї [10, арк. 17–19]. 11 січня відбулося розширене засідання бюро обкому партії та нарада партійно-господарського активу в районах м. Чернігова, на яких була висловлена позиція, що перший секретар обкому партії Л. Палажченко та голова облвиконкому М. Гришко повинні піти у відставку. 12 січня на засіданні бюро обкому партії розглядалася пропозиція про колективну відставку бюро обкому партії, але навряд чи номенклатура була здатна на такий крок, краще було пожертвувати декількома головами, ніж добровільно відмовитися усім від влади. Відповідно ця пропозиція була відхилена.

13 січня на пленумі Чернігівського обкому партії було прийнято рішення задовольнити прохання про звільнення, що містилося у заявах Л. Палажченка, М. Гришка, І. Музиченка (редактор обласної газети "Деснянська правда"), а 22 січня було задоволене й прохання про звільнення секретаря обкому партії В. Половця.

Аналіз протоколу пленуму обкому показує, що найімовірніше такий фінал подій був найбільш вигідним для номенклатури області, оскільки позбавившись декількох своїх представників (хоча і впливових), вона зберегла своє становище. Обласна номенклатура довгий час вагалася щодо оцінок події, що сталася 6 січня, і особливий критиці головний її учасник не був підданий. Більше того, через тиждень після неї, на пленумі (13 січня) деякі члени обкому взагалі не зрозуміли причину, з якої стався такий "соціальний вибух" у місті. Так, наприклад, відповідальний секретар обласної письменницької організації С. Реп'ях зауважив: "... От і стосовно Палажченка. Його у ці дні, так би мовити, закидали камінням. А за що? Невже усі секретарі обкому партії до Палажченка жили в землянках, укривалися ведмежою шкурою, ходили пішки на роботу чи на полювання за

мамонтами? Люди жили в особняках, причому значно більших, ніж у Палажченка. Жили так, як їм хотілося. Жили не так скромно, як Палажченко ... Сьогодні висувається вимога змінити склад бюро обкому. А чому не говориться про тих людей, котрі у машині, яка потрапила в аварію, знімали запасне колесо, "розмели" ту ковбасу, викрутили радіоприймач. Це ж мародерство серед білого дня! ... У ці дні багато хто вів себе грубо, по-хамськи. Дійшло до того, що приходили на квартиру керівників і заглядали у холодильники, каструлі. Чого ж ми мовчимо?" [4, арк. 49].

Негативний резонанс викликав і той факт, що в наступні після мітингів дні в торговельній мережі області (в першу чергу в Чернігові) з'явилася значна маса товарів, у тому числі імпортних. Так, наприклад, станом на 16 січня тільки взуття було продано на 900 тис. руб [4, арк. 177]. У такий спосіб місцева влада прагнула відволікти увагу громадськості від політичних проблем, однак цим ще більше дискредитувала себе в очах громадськості.

Таким чином, "пристрасті", що розгорталися довкола ковбаси у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. дають підстави погоджуватися з тезою письменника І. Клеха про те, що у пізньорадянський період вона перетворилася на "політичну величину" [7]. "На зрізі" цього харчового продукту чітко виокреслюються політичні та соціальні вади радянської системи, яскраво виділяється весь спектр проблем доби "перебудови", набуває рельєфності історія повсякденного життя радянських людей. Сьогодні радянська ковбаса є об'єктом ностальгування старшого покоління "за справді якісним продуктом за порівняно невисоку ціну". Насправді ж, як з'ясувалося, якість радянських ковбас не була високою, починаючи з 70-х рр. ХХ ст. Коріння ностальгії, найвірогідніше, слід шукати у людській психології, якій притаманна туга за молодими часами. Колективна пам'ять дивовижним чином позбавляється від спогадів про те, як саме діставався цей бажаний продукт, скільки особистого часу та нервів слід було витратити, а також скільки принижень доводилося терпіти, годинами стоячи у довжелезних чергах. Цей феномен ще чекає на окреме дослідження в межах "психоісторії".

Література

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Москва: Издательство "Наука", 1986. 232 с.
2. Богданов К. Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2001. 437 с. URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/pov/sed/nev/nost/12.htm>
3. Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск: Русич, 1993. 124 с.

4. Державний архів Чернігівської області. Ф. П-470. Оп. 13. Спр. 1984. 218 арк.
5. Доклад А. Микояна на Второй сессии ЦИК Союза ССР 16 января 1936 г. URL: https://www.fessl.ru/docs-downloads/bookpdf/PERIOD/TR/1936/2_36.pdf
6. Иванова А. Магазины "Березка". Парадоксы потребления в позднем СССР, Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 304 с.
7. Клех И. Книга с множеством окон и дверей. Москва: Аграф, 2002. 464 с. URL: <https://lit.wikireading.ru/2825>
8. Книга о вкусной и здоровой пище / под ред. О. П. Молчановой. Москва, 1952. 400 с.
9. Николаев В. Г. Советская очередь как среда обитания: социологический анализ. Москва: ИНИОН РАН, 2000. 188 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Оп. 32. Ф. 1. Спр. 2725. 17–19.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1077. 331 арк.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1078. 264 арк.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3426. 106 арк.
14. Zemtzov I. Encyclopedia of Soviet Life. New Brunswick; London, 1991. P. 261.

References

1. Blok, M. (1986). Apologiya istorii, ili Remeslo istorika [Apology of history, or craft of the historian]. Moskva [in Russian].
2. Bogdanov, K. (2001). Povsednevnost i mifologiya: Issledovaniya po semiotike folklornoj deystvitelnosti [Everyday Life and Mythology: Studies on the Semiotics of Folklore Reality]. SPb. <https://www.booksite.ru/> URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/pov/sed/nev/nost/12.htm> (Last accessed: 15.11.2019) [in Russian].
3. Brodel, F. (1993). Dinamika kapitalizma [The dynamics of capitalism]. Smolensk [in Russian].
4. Derzhavniy arhiv Chernigivskoyi oblasti. f. P-470, op. 13, spr. 1984, 218 ark.
5. Doklad A. Mikoyana na Vtoroy sessii TsIK Soyuzo SSR 16 yanvarya 1936 g. (1936). [Report of A. Mikoyan at the Second Session of the CEC of the USSR on January 16, 1936] URL: https://www.fessl.ru/docs-downloads/bookpdf/PERIOD/TR/1936/2_36.pdf (Last accessed: 15.11.2019) [in Russian]
6. Ivanova, A. (2017). Magazinyi «Berezka». Paradoksyi potrebleniya v pozdnem SSSR [Shops "Berezka". Paradoxes of consumption in the late USSR]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
7. Kleh, I. (2002) Kniga s mnozhestvom okon i dverey [Book with many windows and doors]. Moskva: Agraf URL: <https://lit.wikireading.ru/2825> (Last accessed: 14.11.2019) [in Russian].
8. Molchanova, O. (Eds.) (1952). Kniga o vkusnoy i zdorovoy pische [Book about tasty and healthy food]. [in Russian].
9. Nikolaev, V. (2000). Sovetskaya ochered kak sreda obitaniya: Sotsiologicheskii analiz (Soviet turn as a habitat Sociological analysis). Moskva: INION RAN [in Russian].

10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy), op. 32, f.1, spr. 2725, 17–19.
 11. TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 2, spr.1077, 331 ark.
 12. TsDAHO Ukrainy, f.1, op.2, spr.1078, 264 ark.
 13. TsDAHO Ukrainy, f.1, op.25, spr.3426, 106 ark.
 14. Zemtsov, I. (1991). Encyclopedia of Soviet Life. New Brunswick. London [in English].
-

Y. V. Kuzmenko

PhD in History, docent of World history and international relations department History and law faculty, Nizhyn Gogol State University

"Passion for sausage": social and political outcomes of food shortage in the USSR in the second half of the 1980s – the beginning of the 1990s.

The author of the article examines sausage as the cult food product in the Soviet Union combining methodological approaches of two modern directions in historical science – history of everyday life and food studies. For millions of soviet people sausage was the symbol of wealth. The article looks at the history of development of industrial production of sausage as well as the evolution of the state standards of its production in the USSR. The author mainly focuses on the perestroika period when real 'passion for sausage' took place due to overwhelming food shortage. It manifested itself in long queues, inadequate service, low product quality, string-pulling, profiteering, etc. and destabilized socio-political life in the USSR. The Ukrainian society back in the 1980s was particularly outraged at the privileged access to scarce goods the Soviet party nomenclature had. The article describes the most striking example of social unrest on grounds of food shortage in the USSR, the so-called 'sausage revolution' in the city of Chernihiv which led to the change of almost all party leadership in the city. The author concludes that such research gives the opportunity to explore the crisis of the Soviet system in all its manifestations.

Key words: sausage, perestroika, shortage, queue, 'sausage train', nomenclature privileges, 'sausage revolution'.